

ZADARSKI OFICIJI BLAŽENE DJEVICE MARIJE IZ XI STOLJECA

Marijan GRGIĆ

Od svih oblika pobožnosti koji su utjecali na duhovnost srednjeg vijeka bez sumnje je najomiljeniji i najrasprostranjeniji »Časoslov B. D. Marije«. Taj paraliturgijski oblik pobožnosti, koji slijedi ustrojstvo kanonskih Časova, javlja se u veoma raznolikim inačicama a možemo ih svrstati prema mjestu gdje su nastale i tako govoriti o različitim biskupijskim ili redovničkim običajima (»usus«) Marijanskog oficija. Ta je pobožnost sve do najnovijeg vremena bila toliko proširena da je uvrštena i u službeni Rimski brevijar (prije reforme II vatikanskog sabora) pod naslovom »*Officium parvum B. Mariae Virginis*«. Tekst toga Malog oficija zapravo je samo jedna od mnogobrojnih inačica, koji se prvi put javlja u rukopisu samostana Sv. Križa u Fonte Avellana,¹ a nešto izmijenjen ulazi kasnije u sadržaj mnogih brevijara »*Secundum usum Curiae Romanae*«.

Prilično je nejasno porijeklo toga devocionalnog oficija. Ne može se utvrditi tko ga je i kad sastavio. Neki povijesni izvori daju naslutiti da je bio poznat već u X stoljeću. Tako životopisac sv. Ulrika iz Augsburga (+ 973) navodi da je svetac redovito svaki dan molio »*Cursum in honorem S. Mariae*«. Nije posve jasno je li to bio samo spomen koji se sastoji od antifone s psalmom i zborne molitve ili pravi oficij sa svim kanonskim časovima. No, pravi je oficij B. D. Marije bez sumnje postojao već u X st. prema podacima koje sadržava samostanski »*Ordo*« iz Einsiedelna (sastavljen između 970. i 971. god.).² Zahvaljujući djelovanju sv. Petra Damijanskog (+ 1072) i pape Urbana II (vrijedno je usporediti njegove nagovore na koncilu u Clermontu 1095), ta se pobožnost znatno proširila u XI stoljeću. Kronika Petra đakona (početak XII st.) poziva se na papu Zahariju (+ 752) tvrdeći da je on naredio da redovnici po samostanima »... u svako vrijeme, ljeti i zimi, prije noćne ili dnevne službe čim se braća skupe u koru neka mole oficij Sv. Benedikta, a kad to dovrše, nek započnu oficij što ga propisuje (benediktinsko) Pravilo pridodajući tome također oficij svete Bogorodice i Djevice Marije...«.³

¹ Usp. Migne, P. L. 151, st. 970—974; »*Incipit off. B. M. V. secundum consuetudinem monachorum monasterii S. Crucis fontis Avellanae*«.

² Usp. M. Righetti, *Storia liturgica*, II, Milano 1955, str. 276.

³ Usp. E. Bishop, *On the Origin of the Prymer*, (*H. Littlehales, The Prymer or Lay Folk's Prayer Book*), sv. II, London 1897, str. XXVIII.

Međutim, najstariji sačuvani tekstovi pobožnog oficija B. D. Marije nisu stariji od XI stoljeća. Dva je takva teksta, što su nam se sačuvali u rukopisima engleskog porijekla, objelodanio E. S. Dewick:⁴ *Royal MS 2. B. V.*, pisan za samostan Sv. Marije u Winchesteru, i *Cotton Tiberius A III*, sastavljen za prioriju sv. Augustina u Canterburyju. Prvi od tih dvaju tekstova je dodatak, privezan na početku Psaltira iz X st. U uvodnoj molitvi sadržava neke podatke iz kojih se zaključuje da je ženski samostan sv. Marije u Winchesteru mjesto njegova porijekla. Drugi od spomenutih rukopisa sadržava različite spise od kojih su najznačajniji: *Concordia regularis*, Pravilo sv. Benedikta, sanjarica, tumačenje obreda Velikog tjedna, a zatim kao naknadni dodatak slijedi oficij pod naslovom »*Votiva laus in veneratione Sancte Marie Virginis*«.

Značajka je tih dvaju tekstova da su oni bili namijenjeni kao prave koralne knjige za javnu upotrebu sa štionika, premda u sebi kriju poneku crtu osobne pobožnosti. To su cjeloviti oficiji sa svim kanonskim časovima ali samo s jednom Noćnicom od tri čitanja kod Jutarnje. Zanimljivo je da prvi od spomenutih tekstova slijedi gregorijansku raspodjelu psalama dok drugi ima izrazito benediktinsku psalmodiju. Svaki od časova ima vlastiti himan i zbornu molitvu, no ti su dijelovi različiti u dva rukopisa. To pokazuje kako su pri sastavljanju tih oficija njihovi sastavljači postupali posve slobodno. Tada još nije bilo strogih propisa koji bi određivali koje molitve i koja čitanja treba uvrstiti u tu molitvenu službu.

Postoji još jedan primjerak Marijanskog oficija iz XI stoljeća, također iz Engleske, a sačuvan je u *molitveniku Aelfwina* (opat u Neominsteru 1035—1057. god.), rukopis *Cotton Titus DXXVII* u Britanskom muzeju. Taj oficij ima samo jedan danji čas s psalmima što odgovaraju Prvom času, himan »*Ave maris stella*« i nekoliko zbornih molitava. To je primjer skraćenog oficija kakvih ima izobila u srednjovjekovnim osobnim časoslovima ali se nikako ne može uspoređivati s »*Malim oficijem*« jer nema svih kanonskih časova.

Stoga jedine do sad poznate primjerke pravog osobnog oficija u čast B. D. Marije iz XI stoljeća možemo naći u dvije knjižice zadarskog porijekla. Jedna se čuva u Bodleianskoj knjižnici u Oxfordu s oznakom *MS Canonici liturgical 277* (u daljnjem izlaganju = *Oxfordski časoslov*) a druga je pohranjena u knjižnici Mađarske akademije znanosti u Budimpešti, *MS Codices latini octavo 5* (= *Budimpeštanski časoslov*).⁵

Oxfordski časoslov je knjižica malog formata (135 × 100 mm) s koricama tamnozeleno boje i naslovom u zlatu koji glasi: RITUALE(!) CHARACTERIS LONGOBA(RDICIS) COD(EX) MEM(BRANACEUS). Ta knjižica, koja se sastoji od 154 lista pergamene, a koje je izvorni dio pisan oblim beneventanskim pismom, bila je 1817. god. od nasljednikâ Mateja Luigija Canonici, bivšeg isusovca i sakupljača starina, kupljena za Bodleiansku knjižnicu kao sastavni dio njegove goleme zbirke u

⁴ E. S. Dewick, *Facsimiles of Horae B. M. V., English MSS, of the 11th Century*, London 1902.

⁵ Podrobniji opis tih rukopisa nalazi se kod M. Grgić, *The Eleventh-century Book-illumination in Zadar*, *Journal of Croatian Studies*, vol. IX—X, New York 1969, str. 60—77 i str. 98—112 (reprodukcije).

kojoj se još nalaze i mnogi rukopisi s područja Istre, Hrvatskog primorja i Dalmacije, a neki su od njih pisani glagoljicom.⁶

Uzimajući u obzir manje pogreške u sadašnjem uvezu, sadržaj Oxfordskog časoslova bio bi ovakav:

1. *Kalendar s godovnjakom* (fol. 4 r — 18 v) i *astronomske tablice* (fol. 1 i 19) od kojih nedostaje oko 6 listova;

2. *Tjedni časoslov sv. Trojstva* (fol. 26 r — 57 v, 1 list izgubljen);

3. *Svakodnevni Časoslov B. Djevice Marije* u tri inačice:

a) u božićno vrijeme i kroz godinu (fol. 58 r — 87 v, 1 list izgubljen, fol. 88 r);

b) poslije Svijećnice i na blagdan Navještenja (fol. 88 r—v—, 1 list izgubljen, fol. 89 r — 90 v, 3 lista izgubljena, fol. 91 r — 100 r);

c) na blagdane Gospodinove i B. Djevice Marije (fol. 100 r — 105 v, i barem 3 izgubljena lista);

4. *Molitve za Klanjanje Križu* (fol. 20 r — 25 v);

5. »*Andeoski oficij*«, zapravo predbenediktinski »*Officium per ferias*« s psalmskim kolektama (fol. 106 r — 121 r);

6. »*Commendationes*« (»Preporuke«), pobožnost za pokojne, veoma rasprostranjena u Britaniji, koja se sastoji od 11 odsječaka ps. 118 s antifonama, pripjevima i psalmskim kolektama (fol. 121 v — 128 r);

7. *Molitve za pričest* (fol. 128 v — 134 r) nakon kojih slijedi duža *Molitva sv. Ildefonsa blaženoj Djevici Mariji* (»*Et nunc uenio*«, fol. 134 v — 146 v);

8. *Različiti naknadni dodaci* (ulomak himna B. D. Marije, fol. 147 r, »*Visio beati Pauli Apostoli*«, fol. 147 v — 153 v, dijelovi himana s notama na fol. 150 v, ulomak sekvencije u čast B. D. Marije, fol. 2 r — 3 v, antifona »*Salve regina*« na fol. 154 r i *Sortilegium* na fol. 154 v).

Nije potrebno ovdje nabrajati dokaze u prilog zadarskog porijekla te knjige. Gotovo svi povjesničari, ponajviše engleski koji su je proučavali to prihvaćaju. Oni se mahom slažu i u tome da je XI stoljeće vrijeme njezina postanka. Moja analiza zapisanih godova smrti i nekih molitava⁷ pokazuje da je ta knjiga istovjetna s knjigom koja se spominje u osnivačkoj povelji Samostana sv. Marije u Zadru što ga je 1066. god. osnovala Čika, sestra hrvatskog kralja Krešimira IV. U završnom dijelu povelje piše da je Čika ulazeći u samostan među ostalim dragocjenostima sa sobom donijela »*unum matitunale*«, Matitunal ili Primar, tj. priručnik za osobnu pobožnost koja se moli u vrijeme između Jutarnje i Prvog časa, osobni Časoslov, te da ga je pohranila u samostanskoj riznici. Stoga se ta knjiga može datirati prije 1066. god.

Zagrebački liturgičar Dragutin Kniewald otkrio je u knjižnici Mađarske akademije *Budimpeštanski časoslov*. Po veličini je on posve sličan Oxfordskom časoslovu (vel. 145 × 91 mm), a tako i svojim beneven-

⁶ *Usp. M. Grgić, Najstarije zadarske note*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 11—12, Zadar 1965, str. 274, bilj. 31.

⁷ U neobjavljenom radu pod naslovom: *M. Grgić, Časoslov opatice Čike*, u kojem se raščlanjuju povijesne okolnosti osnivanja benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru 1066. god. na temelju podataka što ih sadržava samostanski kartular kao i ostala povijesna, naročito epigrafska i arheološka vrela toga vremena.

tanskim pismom, oblikom sitnoslikarskih ukrasa i glazbenim notama. On je, međutim, znatno oštećeniji od prethodnog rukopisa. Navodi se pod neispravnim naslovom »BREVARIUM SAEC(ULI) XI« a listovi pergamene i pojedini svešćići u sadašnjem su uzevu posve izmiješani. Proučavajući taj rukopis nastojao sam razjasniti mnoga knjiško-arheološka pitanja i predložio rekonstrukciju izvornog kodeksa kako slijedi:⁸

1. vjerojatno *Kalendar* (od kojega se nije ništa sačuvalo);
2. *Tjedni časoslov sv. Trojstva*, vrlo oštećen, ali posve istovjetan s onim u oxfordskom rukopisu (na početku izgubljeno oko 20 listova, zatim fol. 2, 6 — 9, 5, izgubljena 3 lista, fol. 3 — 4, izgubljen 1 list);
3. *Dva oficija Blažene Djevice Marije*:
 - a) oštećeni *svakodnevni časoslov B. D. M.* (12 izgubljenih listova, fol. 23, izgubljeno 6 listova, fol. 55, izgubljena 4 lista, fol. 56, izgubljena 2 lista, 57 r — 59 v);
 - b) oštećeni *Tjedni časoslov B. D. M.* (fol. 60 r — 62 v, 20 r — 21 v, fol. 65 — 66, 63 — 64, 67 — 68, zatim fol. 14, 16, 17, 18, 15, 24 r — 29 v, 50—32, a između tih mnogo izgubljenih listova);
4. *Četiri popijevke u čast B. D. Marije*, pod nazivom »Versi« (fol. 32 r — 42 v, izgubljen 1 list, 22 r i v, izgubljen 1 list);
5. »*Andeoski časoslov*«, istovjetan s onim u oxfordskom rukopisu (fol. 43 r — 48 v, izgubljen 1 list, 49 r — 50 v, izgubljen 1 list, fol. 51 — 52, nedostaje jedna strana);
6. »*Commendationes*« (ili »Preporuke«) za pokojne, kao u oxfordskom rukopisu (fol. 53 — 54, 69 r i v, fol. 13, 12, 11, 10, 70 — 71);
7. »*Trina oratio*« i druge jutarnje molitve koje se govore po dolasku u crkvu (71 r — 72 v, izgubljeno nekoliko listova);
8. *Molitve za pričest* (fol. 72 — 73, izgubljena 2 lista, 74 — 75, izgubljen 1 list);
9. *Apologije* i »*ispovijedi*« niz pretkarolinških inzularnih pobožnosti osobnog značaja (fol. 76 — 77, izgubljen 1 list, fol. 78 — 93);
10. *Molitve za Klanjanje Križu* (izgubljena 2 lista, fol. 94 — 96);
11. *Četiri himna* u božićno vrijeme (Rex agios hodie, Iudicii signum, De Sancti(!) Iohanni, De Sancta Anastasia, fol. 96 — 97, 19 r i v, izgubljen 1 list, fol. 98 — 106);
12. *Časoslov za pokojne* (»Dirige«, sačuvan samo dio Jutarnje, fol. 106 v — 109 v, izgubljena 3 lista).

Podrobna analiza i usporedba s oxfordskim rukopisom ne otkriva samo zadarsko porijeklo te knjige nego i približno isto vrijeme postanka tih dvaju rukopisa. Vjerojatno je Budimpeštanski časoslov napisan za drugu opaticu samostana sv. Marije u Zadru, Čikinu kćerku Većenegu, prije no što je ona stupila u samostan g. 1072. Prisutnost zadarskih svetaca-zaštitnika u zavjetnom spomenu (»suffragia«) u oba rukopisa pokazuje da njihovi marijanski oficiji pripadaju zadarskom benediktinskom običaju.

⁸ Usp. M. Grgić, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 13—14, Zadar 1968, str. 171—173 (sadašnji uvez) i str. 194—197 (rekonstrukcija izvornog uveza).

Oxfordski i budimpeštanski časoslov, kao najstariji sačuvani osobni časoslovi, zapravo sadržavaju ukupno pet inačica pobožnog oficija B. Djevice Marije. Svi su ti tekstovi oštećeni no, na sreću, dva se od njih dadu posve rekonstruirati. Tri se oficija navode pod izvornim naslovima: *Oxford a*) »Ad honorem sancte Marie«, *Oxford b*) »In honore sancte Marie« i *Budimpešta b*) »Incipit aliud officium de S(ancte) Marie«. Svaka je inačica (ili je izvorno bila) cjelovit oficij koji se sastoji od Jutarnje, Hvala, Prvog, Trećeg, Šestog i Devetog časa, Večernje i Povečerja. Oficij je predviđen za svakodnevno moljenje s time što se inačice mijenjaju u skladu s liturgijskim vremenima. Jedino *Budimpešta b*) ima promjenljive dijelove za pojedine dane u tjednu (samo Jutarnja), zbog toga se može nazvati *tjednim časoslovom*.

Neslužbeni i osobni značaj tih oficija očituje se *prvo* u brojnim skraćivanjima (npr. Jutarnja ima samo tri psalma i tri čitanja); *drugo*, u nekim izrazima iz kojih se vidi da je sastavljač imao na pameti po jednu određenu žensku osobu koja je časoslov naručila (npr. upotrebljava jedninu ženskog roda u nekim antifonama i gotovo svim molitvama); *treće*, očituje se u malom formatu knjige koja se ne može upotrijebiti na štioniku; *četvrto*, u velikoj slobodi s kojom sastavljač odabire psalme, antifone, čitanja i ostale sastavne dijelove, ne držeći se pri tom nikakvih ustaljenih pravila. Može se, međutim, nazrijeti u tim oficijima ustrojstvo pojedinih njihovih dijelova.

Psalterij, koji je u svim časovima samo naznačen početnim riječima psalama (pretpostavlja, dakle, poseban priručnik s tekstovima psalama), veoma je sličan onome iz zajedničke službe za blagdane B. D. Marije (»Commune festorum«). *Jutarnja* uvijek počima zavivnim psalom 94, a nikad s psalmom 3, što otkriva Gregorijansku raspodjelu psalama. Kod *Jutarnje oxfordskih oficija* nalazimo uobičajeni Marijanski psalterij: ps. 8, 18, 22 (inačica b), 23, 45, 86 (inačica a), 95, 96, 97 (inačica c) a tako i kod sačuvanih dijelova Budimpešta b) gdje tri nedjeljne Noćnice imaju takav raspoređaj.⁹ U promjenljivim dijelovima za *Jutarnju preko tjedna kod Budimpešta b*) nalazimo psalme koji se samo djelomično podudaraju s izvornom gregorijanskom raspodjelom (Utorak: ps. 44, 45, 46; Srijeda: 47, 60, 83; Četvrtak: 84, 86, 97; Petak: 88 — I, 88 — II, 95). *Psalmi u Hvalama*, koje su se sačuvale samo u oxfordskim inačicama, svi pripadaju gregorijanskom nedjeljnom Psaltiru (ps. 92, 99, 62 + 66, Hvalospjev triju mladića, skupina »Laudate«: ps. 148, 149, 150 i Hvalospjev Zaharijin). Budimpešta b) ima *kod Večernje gregorijanski nedjeljni Psaltir* (ps. 109—113 + Hvalospjev B. D. Marije), dok Oxford a) i b) imaju *blagdanski raspoređaj* (Oxford a: ps. 109, 121, 126, 131 i 147; Oxford b: ps. 109, 112, 131, 130, 147).

Raspoređaj psalama u danjim časovima očituje neobičnu mješavinu gregorijanske i benediktinske, nedjeljne i svakodnevne raspodjele. Prvi čas redovito ima nedjeljom ps. 117, a radne dane ps. 53, zatim slijede

⁹ Zapravo je sačuvan samo dio Prve Noćnice na fol. 61 r, ali je tu ubilježen uobičajen Psaltir za blagdane B. D. Marije (ps. 8, 18, 23).

dva gregorijanska odsječka ps. 118¹⁰ i simbol »Quicumque«. Oxford a) ima, međutim, još jedan niz psalama za radne dane koji slijede benediktinsku raspodjelu (ps. 114, 115, 116). Slično i u ostalim danjim časovima nalazimo po tri daljnja odsječka ps. 118, a kod Oxford a) još i benediktinsku skupinu psalama (Treći čas: 119, 120, 121; Šesti: 122, 123, 124; Deveti: 125, 126, 127). Ta se psalamska inačica podudara s psaltinom danjih časova Malog oficija »secundum usum Curiae Romanae«, iz čega se može zaključiti o monaškom (benediktinskom) porijeklu Malog oficija.

Psalmi Povečerja u oxfordskim oficijima slijede gregorijansku raspodjelu (ps. 4, 90, 133, Hvalospjev Šimunov), dok oba budimpeštanska oficija imaju benediktinsku raspodjelu (ps. 4, 30, 90, 133, Hvalospjev Šimunov). Uz to Oxford a) ima još i neobičan izbor psalama 6, 12, 120 kao posebnu inačicu.

Prema tome ustrojstvo Psaltira svih zadarskih oficija B. D. Marije opravdava zaključak da su svi oni bili namijenjeni *osobnoj, neslužbenoj pobožnosti*. Nadalje, iz Psaltira se vidi da su tri oficija Oxfordskog kao i dva oficija Budimpeštanskog časoslova zapravo *jedinstvena cjelina* koja predviđa promjene za određene dane ili razdoblja u godini, kako to zapažamo i kod rimskog običaja Malog oficija. Stoga u oba slučaja možemo govoriti o »Malom oficiju« B. D. Marije »secundum usum Jaderinum«.

Svi navedeni oficiji imaju »historijske« antifone i čitanja (»historia« = »žiče«, tj. redovito anonimni spis koji raspravlja o odlikama B. D. Marije). Tako Oxford b) i c) imaju jednaka čitanja: »Sancta Maria uirgo uirginum«, »Sancta Maria piarum piissima«, »Sancta dei genitrix«. Ta čitanja nalazimo još u jednom rukopisu iz XII st. (Britanski muzej, MS Additional 21, 927), u rukopisu iz Fonte Avellana, u biskupijskim običajima Sarum i York, te u mnogim francuskim biskupijskim običajima kao što su Paris i Rouen. Međutim, Oxford a) ima osebujna čitanja koja drugdje ne nalazimo: »Reclinatorium aureum«, »O Domina amabilissima«, »O piissima uirgo Maria«.

Najzanimljivija su čitanja budimpeštanskog b) oficija. Uglavnom su veoma oštećena. Neka od njih nalazimo u Brevijaru biskupije Sarum iz XII stoljeća¹¹ u službi koja se naziva »*Servitium Beatae Mariae Virginis*«, a to je zapravo zavjetni subotnji oficij Blažene Djevice Marije (»*De Sancta Maria in Sabbato*« u Rimskom brevijaru). Upravo prema tom tekstu možemo rekonstruirati oštećenja budimpeštanskog oficija. Tu se nalaze čitanja: »O alma virgo Maria«, »Surge ergo, beata virgo«, »O sacratissima virgo Maria« (Budimpešta b = III Noćnica u nedjelju) i »Adiuva nos beata dei genitrix«, »Exaudi nos gloriosa puerpera«, »Re-

¹⁰ Taj je psalam (u hebrejskom tekstu ps. 119) podijeljen prema izvornim početnim slovima pojedinih stihova koji se nižu u skladu s hebrejskim alfabetom. Stoga ima 22 odsječka, koliko i slova alfabeta. Cursus Regule sv. Benedikta slijedi takvu izvornu raspodjelu, dok gregorijanski cursus spaja po dva takva odsječka u jedan (aleph + beth, itd.) te dobiva ukupno 11 odsječaka. Spomenuta benediktinska raspodjela postoji u »Preporukama« (Commendationes) Budimpeštanskog časoslova (fol. 53–54, 69, 13, 12, 11, 10, 70–71) a nema je nigdje u oxfordskom časoslovu.

¹¹ *Usp. F. Procter — Ch. Wordworth, Breviarium ad usum insignis Ecclesiae Sarum (Iuxta editionem maximam... Paris 1531), Fasc. II, Cantabrigii 1882, st. 305 i d.*

gina mundi, scala caeli« (Budimpešta b = Noćnica u petak). No, u budimpeštanskom b) oficiju postoje i druga čitanja koja nije moguće pronaći u drugim izvorima. To su: »Maria uirgo omnium gratiarum«, »Nullum tam magnificandum« (Nedjelja, I Noćnica); »Totus mundus in sua laude«, »Uerum quantum possumus« (utorak), »Patrocinium enim ubique extendit«, »Hanc quidem sic celestis splendor«, »... ante partum« (srijeda), »Uirgo itaque Maria«, »Genuit nempe«, »Genuit in magnitudine Maria« (četvrtak). Sva su ta čitanja puna dubokih teoloških razmišljanja i odmjerene poetske retorike pa ih možemo smatrati značajnim izvorima srednjovjekovne Mariologije.

Poglavlja i Kratka čitanja sva su, naprotiv, uzeta iz Svetog pisma. Potječu mahom iz mudrosnih knjiga Starog zavjeta, i to iz Knjige Sirahove i Pjesme nad pjesmama. Kod Oxford b) javlja se u obliku gotovo susljednog čitanja (*Sir* 24, 11—20) s jedinim prekidom u Prvom času (*Pj* 6, 9). To se zapaža i kod Budimpeštanskog b) oficija dok u drugim inačicama nalazimo nasumce odabrane odlomke navedenog poglavlja Knjige Sirahove.

U oficiju Oxford b) postoji zaključno evanđeosko čitanje (*Lk* 1, 26—38) koje se ima čitati neposredno nakon hvalospjeva »Te Deum«. To je stariski običaj. Susreće se također i kod spomenutih najstarijih oficija iz Engleske, samo je ondje drugačiji odlomak i nakon njega slijedi još zaključni benediktinski himan »Te decet hymnus« kakvim se zaključuje i oficij *Sv. Trojstva* oxfordskog rukopisa.¹²

Naročito su zanimljivi himni uvršteni u zadarske Marijanske oficije XI st. Objavio ih je C. Dreves u »*Analecta hymnica*« u transkripciji što ju je priredio H. M. Bannister na temelju oxfordskog rukopisa.¹³ Kako on nije poznao budimpeštanski rukopis, a nastojao je ispraviti prema vlastitim mjerilima očite pogreške u tekstu, to njegova transkripcija zahtijeva znatan ispravak. Velik je broj tih himana upravo savršen formom i pun pjesničkog nadahnuća. Mnogi od njih imaju po nekoliko grčkih riječi unutar latinskog teksta. Na primjer:

»Virgo que ave perhenne
a Gabrielis stomate...«;

»Trinitati summa virtus
et tibi Kyria decus...«;

»...ex qua ortus est (h)elios
reatus expia nostros«.

Od ukupno osamnaest himana, što su upotrijebljeni u zadarskim oficijima XI stoljeća, šesnaest se ne nalazi ni u jednom drugom srednjovjekovnom izvoru. Stoga je vjerojatno da su ti himni nastali u Zadru i to, po svojoj prilici, mnogo prije negoli sami oficiji.

¹² *Usp.* E. S. Dewick, n. dj. str. XVIII i *MS Canon. lit.* 277, fol 35 r.

¹³ *Usp.* G. M. Dreves — C. Blume, *Analecta Hymnica*, XII, Leipzig 1892, Br. 53—58; 42—48.

Druga je osobitost zadarskog marijanskog himnarija u tome da se nijedan himan ne ponavlja u nekoliko različitih časova. Naprotiv, svaki kanonski čas ima vlastit himan koji se više ne pojavljuje niti u drugoj inačici. To je i odlika najstarijih oficija engleskog porijekla koje smo prije spomenuli. Međutim, Budimpeštanski oficij ima u istim časovima iste himne kao i Oxfordski izuzev u jednom slučaju. Iznijet ćemo *pregled tih himana* njihovim službenim redoslijedom počev od Jutarnje do Povečerja.

Oxford i Budimpešta a:

»Filia divinitatis«, »Splendidior omni phebo«, »Rutilantior iubare«, »Virgo que ave perhenne«, »Genetrix intacta«, »Virgo que lucem seculo«, »O mater sola et virgo«, »Lux eoa rutilici«;

Oxford b (Jutarnja i Hvale):

»Quem terra, pontus, ethera«, »O gloriosa femina«;

Oxford c (Jutarnja i Hvale) i *b* (od Prvog časa do Povečerja) i *Budimpešta b:*

»Ad laudem matris Domini«, »Lux mundi beatissima«, »Summi mater principii«, »Maria mater luminis«, »Splendoris patris genetrix«, »Ianua celi inclita«, »O felix nimis femina«, »Templum dei mundissimum«.

Dva himna koja se nalaze samo u Oxfordskom b) rukopisu približuju ga oficiju iz Fonte Avellana pa prema tome i njegovu kasnijem izdanku, »Malom oficiju« rimskog običaja. U svim drugim himnima prevladava misao o uzvišenju i proslavi B. D. Marije pa iz toga naslućujemo da su izvorno **bili sastavljeni** za kor klerika u zadarskoj bazilici Sv. Marije Veće (Gospina uznesenja).

Dvanaest je različitih zbornih molitava u svim inačicama zadarskih oficija B. D. Marije. Osim Jutarnje koja nema zborne molitve, svaki od časova ima različitu. Tek se po tri teksta ponavljaju tako da su preuzeti iz jedne inačice u drugu i to istim redoslijedom u Oxfordskom i Budimpeštanskom rukopisu. Nisu sve te molitve izvorno marijanske. Neke su od njih sakramentarske votivne ili nedjeljne zborne molitve prekrojene pomoću određenih marijanskih izraza (= »farsura«), npr. »... intercedente beata Dei Genitricis Maria...« i sl. No, očito je nastojanje da se svi dijelovi stalno izmjenjuju i tako izbjegne jednoličnost.

Naročitu pozornost valja svratiti na *niz votivnih molitava*, općenito poznatih pod nazivom »*Suffragia sanctorum*« ili »*Spomen svetih*«. To su izvorno neslužbene molitve koje su se razvile iz svakodnevnog ophoda različitim kapelama u samostanskim crkvama,¹⁴ u kojima su se častile relikvije ili slike pojedinih svetaca, što su ga obavljali redovnici moleći pri tom psalme i molitve u čast tih svetaca. Svaki se taj spomen sastoji od antifone, psalamskog stiha i molitve. Izbor je molitava zavisio o svecima koji su se častili u određenoj crkvi ili mjestu.

¹⁴ *Usp. M. Righetti*, n. dj. str. 629.

I oxfordski i budimpeštanski oficiji imaju po jedan niz takvih spomena svetih, samo što je budimpeštanski uslijed oštećenja veoma nepotpun dok je oxfordski posve sačuvan. Ono što je ostalo od budimpeštanskog niza ima posve isti redosljed svetačkih spomena, što navodi na zaključak da je u njemu izbor svetačkih imena bio bitno isti kao i u oxfordskom rukopisu, premda je tekst molitava različit. Oxfordski se, naime, niz sastoji od neliturgijskih, posve osobnih molitava zvanih »obsecrationes« dok budimpeštanski ima uobičajene zborne molitve preuzete iz kanonskih knjiga.

Od velikog je značenja i redosljed koji zapažamo kod tih spomen-molitava jer su sveci (ili otajstva) kojima se u određenom mjestu iskazuje veće štovanje stavljeni ispred onih od manjeg značenja. Tako oxfordski niz započinje spomenom Sv. Križa, nakon čega slijede molitve u čast sv. Mihovila arhandela, Sv. Petra i Svetih apostola. Potom slijedi poduža »obsecratio« u čast sv. Krševana mučenika, glavnog zaštitnika grada Zadra, zajedno s molitvom (bez posebne antifone ili versa) u čast Svetih mučenika (Kuzma, Damjan, Lovro, Vinko). Slično je i spomen sv. Nikole biskupa spojen s molitvom Svetim priznavaocima (Cyprianus, Basilius, Gregorius, Martinus, Ysidorus, Hieronimus, Ilarius, Maurus, te drugi zadarski zaštitnik Sv. Zoilo priznavalac). Sv. Benedikt ima poseban spomen na začelju niza svetaca. Na čelu spomena svetih žena nalazi se duga molitva (također »obsecratio«) u čast sv. Stošije djevice i mučenice, zaštitnice zadarske stolne crkve, spojena s molitvom u čast Svetih djevice i mučenica (Tecla, Petronilla, Felicitas, Agatha, Agnes, Lucia, Cecilia, Scolastica, Marina, Barbara). Niz se završava spomenom Svih svetih.

U tim »obsekracijama« oxfordskog niza moliteljica, očigledno žena koja se često naziva »fragilis peccatrix«, ne obraća se Bogu Ocu ili Kristu nego upravlja svoju molbu izravno samom svecu moleći od njega posredovanje i zagovor da bi postigla neko duhovno dobro. Neke su od tih molitava poznate iz karolinških »*Libelli precum*«¹⁵ a »obsekracija« u čast sv. Benediktu dosta je česta i u kasnijim vrelima, kako je pokazao D. Schlegel.¹⁶

Sačuvao se samo jedan list s molitvama budimpeštanskog niza spomena svetih. Prva je od tih molitava u čast Svetih priznavalaca, zatim sv. Benediktu kojoj je dodana molitva Svetim redovnicima (Marius, Basilius, Antonius) i na kraju antifona u čast sv. Stošije. Manje je imena priznavalaca nego u oxfordskom nizu (Martinus, Ilarius, Augustinus, Gregorius) ali se i ovdje javlja ime sv. Zoila priznavaoca, zadarskog zaštitnika. Tako velik broj zadarskih zaštitnika i odlično mjesto što ga molitve njima u čast zauzimaju u oba oficija isključuje bilo kakvu sumnju u zadarsko porijeklo tih oficija. Međutim, budimpeštanske spomen-molitve, premda imaju iste antifone i verse kao i oxfordske, zamjenjuju

¹⁵ Usp. A. Wilmart, *Precum libelli quattuor aevi Carolini*, Romae 1940, Indeks, sve molitve s početnim riječima »Obsecro te (vos)«.

¹⁶ G. D. Schlegel, *Medieval Prayers to St. Benedict*, *Ephemerides liturgicae*, 61 (Roma) 1947, str. 253—254.

starinske »obsekracije« uobičajenim zbornim molitvama preuzetim iz sakramentara.

Moramo zaobići raspravljanje o drugim sastavnim dijelovima zadarskih oficija B. D. Marije, kao što su blagoslovi i odrješenja prije čitanja, versi, sponsori, »Preces« ili »Capitula« što prethode zaključnim molitvama pojedinih časova. To će nam omogućiti da nekoliko riječi posvetimo *izrazitijim teološkim temama koje se javljaju u zadarskim oficijima B. D. Marije, a i mjestu koje ti oficiji zauzimaju u razvojnom putu liturgije zapadne crkve.*

U svojoj iscrpnoj raspravi o antifonama i rezponzorima u čast Blažene Gospe¹⁷ H. Barré je pokazao kako se gotovo sva marijanska liturgija razvila iz božićne liturgije. Božić kao prvotni blagdan djevičanskog Isusova rođenja u svojoj liturgiji ističe one biblijske i patrističke tekstove koji osvjetljaju značenje otajstva Utjelovljenja, a prema tome i otajstvo Marije Bogorodice (»Theotokos«). Stoga nije čudo da starinski oficiji kao što su zadarski svoje teološko zanimanje usredotočuju upravo na toj temeljnoj Marijinoj ulozi te da prva inačica oxfordskog oficija počima s antifonom »O almigera Genitrix Dei«. Ta tema prožima sve inačice zadarskih oficija a najuspješnije je izražena u doksologiji nekih himana gdje se *Blaženoj Djevici* upravlja službeni carski naslov »Basilea« i »Kyria«, neprevedene grčke riječi koje označuju njezin poseban odnos prema vrhovnom i jedinom »Kyriosu« i »Basileusu«, Isusu Kristu, njezinu sinu. No, nakon detaljnije analize može se zapaziti da inačica Oxford a više od ostalih razrađuje upravo temu djevičanskog rođenja. Ta inačica ima dvije antifone za Invitatorij; jedna je nadalnutu božićnim otajstvom a druga eshatologijom (»Spes omnium splendidum, cuius uultum cernis . . .«). Iz toga se može zaključiti o dvostrukoj namjeni te inačice, naime, kao oficij u božićno vrijeme i kroz godinu. Postoji samo jedan izraz u tom tekstu koji na prvi pogled izgleda sumnjiv gledom na božansko materinstvo Blažene Djevice, i to riječ »Christigera« što podsjeća na arijanski i nestorijanski obrazac »Xpistotokos«, Majka Kristova. Možda to i jest trag izvjesnog arijanskog utjecaja na zadarsku teološku predaju u vrijeme davno prije onoga kad je taj tekst sastavljen,¹⁸ ali u kontekstu ima posve pravovjerno značenje.

Marijino je djevičanstvo veoma naglašeno u svim tekstovima. Mogli bismo navesti brojne primjere u kojima se različiti izrazi upotrebljavaju da bi se istaknula ta Marijina odlika. Bit će dostatan samo jedan primjer iz budimpeštanskog tjednog oficija (Jutarnja, srijeda):

» . . . uirgo sancta, uirgo intacta, uirgo intemerata, uirgo inuiolata, uirgo omni munditia mundior, omni puritate purior, omni castitate

¹⁷ H. Barré, *Antiennes et répons de la Vierge*, Marianum, sv. XXIX, fasc. II (Roma 1967), str. 153—254.

¹⁸ U jednom zadarskom kalendaru iz XIII stoljeća takvi se tragovi zapažaju u nazivima nekih Marijinih blagdana, kao na primjer: »Assumptio sancte Marie Mater Xpisti« (15. kolovoza) i »Natiuitas sancte Marie Mater Xpisti« (8. rujna). Posve je očito da ti izrazi nisu krivovjerni, ali je moguće da su oni odraz duge tradicije koja seže unatrag do onog vremena kad je Arijeva nauka imala nekog utjecaja u Zadru. — *Usp M. Grgić, Dva nepoznata svetomarijska rukopisa*, str. 137, bilj. 48.

castior, omni incontaminatione incontaminatio, omni uirginitate uirginior, omni pulchritudine pulchrior . . .«

Poznati obrazac » . . . ante partum, et in partu, et post partum uirgo, et Dei omnino mater . . . « također se javlja u toj anonimnoj historiji.¹⁹ *Marijino se djevičanstvo suprotstavlja Evinoj pokvarenosti:*

» . . . lux uera que illuminat omnem hominem uenientem in hunc mundum, ex qua nunc quidem uerus deus et homo processit, claustrum uero inuolatum conserauit, supermundane libationis pudicitiam, et totum mundum per feminam dampnatum, per eundem felicem saluauit. «

No, *Marijino djevičanstvo ima i duboko duhovno značenje*. Nije ono puka činjenica fizičkog reda kao da bi Božja snaga djelovala tek da nadomjesti naravno djelovanje muškarca. Plodno je djevičanstvo zapravo djelo novog stvaranja i povezano s darom neizmjerne Božje ljubavi:

»Tibi spiritus sanctus dum conciperes obumbravit, non ut ipse, quod absit, in sacratissimo utero tuo fieret pro semine sobolis, sed usus est potius uirtute ac potentia creatoris. De te summus pontifex noster sui corporis hostiam sumpsit, quam in ara crucis pro totius mundi salute sacrificium optulit. «

Tumačeći to duhovno značenje *Marijina djevičanstva* sastavljač je izmijenio tradicionalne riječi poznatog himna »*Quem terra, pontus, ethera*« koji se pripisuje Venanciju Fortunatu. Htio je izbjeći polemiku o fizičkim okolnostima djevičanskog rođenja izraženu u stihovima: » . . . quod aure Virgo concepit, et ore credens parturit . . . «.²⁰ Po njegovu mišljenju ta raspra »aure — ore« preveliku pozornost skreće na posve nevažna pitanja, pa je stoga ovako izmijenio cijelu kiticu himna:

*»Mirantur ergo secula
quod angelus fert nuntia,
quod uerbo uirgo concepit,
et corde credens parturit. «*

Tako je sva pozornost usmjerena na ono najvažnije: *Djevica je začela na riječ, riječ anđelovu a to je Riječ Božja, i svojim odgovorom u vjeri toj riječi dala život Riječi koja je tijelom postala*. Kako uslijed te neznatne izmjene djevičansko rođenje poprima životno značenje za sve koji vjeruju u Krista!

Marijina uloga u našem osobnom spasenju daljnja je teološka tema koju obrađuju zadarski oficiji B. D. Marije. U njima nalazimo mnoštvo

¹⁹ Nažalost sam početak toga čitanja je izgubljen, a tekst na fol. 67 r budimpeštanskog rukopisa počima ovako: » . . . (an) te partum . . . « itd.

²⁰ Izraz »aure concepit« nalazimo među ostalim u rukopisu Britanskog muzeja Harley MS 2961, Leofrikovu Kolektaru. *Usp. E. S. Dewick, The Leofric Collectar*, Harl. MS. 2961, vol. I, London 1914, st. 383—384, blagdan Navještenja.

izraza koji se odnose na to pitanje, a koji bi zasluživali dublje teološko proučavanje. Takvi su izrazi: *auxiliatrix, cooperatrix, propiciatrix, expiatrix, restauratrix iusticie, mediatrix, reparatrix, illuminatrix, latris pacis et gaudii i tome slično*. U njima se nalazi i poznata pseudo-Augustinova prošnja, uvrštena u responsor »Felix namque«:

»Ora pro populo, interueni pro clero, intercede pro deuoto femineo sexu. Sentiant omnes tuum leuamen quicumque celebrant tuam sanctam commemorationem.«

Treba, ipak, naglasiti da prošnje koje se upravljaju Mariji pretežno sadržavaju molbe za postizavanje duhovnih milosti i spasenja. Evo nekoliko primjera:

»Mundos in tuis laudibus
Conserua nos a lapsibus
Tuique nati gratiam
Fac nos habere maximam.«

.
»Interiores oculos
nostros redde idoneos
ad intuendum radium
quod lumen manat maximum.«

.
»Bona confer celestia,
uite beate premia
instanti prece flagita
in tui nati patria.«

Na kraju ovoga kratkog prikaza valja promotriti zadarske oficije Blažene Djevice Marije u općem liturgijskom razvoju toga vremena. Vidjeli smo da se tekstovi tih oficija po svome ustrojstvu veoma malo razlikuju od onih koji su bili uvršteni u službene korske knjige. Međutim, ono što smo primijetili kod spomenutih oficija engleskog porijekla vrijedi i za zadarske: sadržaj mnogih koralnih knjiga kao što su Psaltir, Himnal, Antifonal, Lekcionar, Knjiga Evanđelja, Kolektar i Pasionar sjedinjen je u jednom priručniku. Obilje takvih priručnika, epitomarija, brevijarija i sl. javlja se tijekom XI st. uslijed sve češćeg običaja da se privatno moli Božanski oficij. Dok se u prvom tisućljeću crkvene povijesti Oficij uvijek smatrao *javnom službom* koja se obavlja u crkvi uz sudjelovanje vjernika, od tog se vremena on pretežno smatra osobnom *dužnošću* jednog sloja vjernika a to je kler. Ta klerikalizacija korske službe ostavljala je pobožnim laicima kao jedinu mogućnost da privatno sami za sebe mole neke dijelove oficija. Blagdanski ili votivni oficiji u čast pojedinih svetaca bili su najpogodniji za tu svrhu. Oni su se redovito dodavali dnevnoj korskoj službi čak i u samostanskim i katedralnim crkvama. Veliku raznolikost u tekstovima tih oficija u čast sv. Trojstva,

Anđela, sv. Križa, B. D. Marije i svetaca lakše ćemo razumjeti ako se prisjetimo da se izbor liturgijskih tekstova određivao u okvirima mjesnih crkava.

Postupno, tijekom narednih stoljeća, ti su se zavjetni oficiji ujedinili, premda i dalje čuvaju neke izrazito mjesne odlike. Ono što je početka bio slobodan izraz pobožnosti, a rjeđe obveza na temelju ugovora ili oporuke,²¹ kasnije postaje propisom za određene vrste redovnika i članove kongregacija, naročito u zajednicama redovnica.

Tekstovi zadarskih oficija B. D. Marije iz XI stoljeća unose mnogo svjetla u sva ta pitanja. Zbog njihova značenja za povijest hrvatske kulture Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru priprema fototipsko izdanje oxfordskog i budimpeštanskog časoslova koje će biti popraćeno cjelovitom transkripcijom te povijesnim, paleografskim, glazbenim i povijesno-umjetničkim bilješkama, što će olakšati znanstveno istraživanje tih značajnih izvora.

²¹ Moljenje Malog oficija B. D. Marije nije bilo početka propisano niti u svim samostanskim zajednicama. Tako *Petrus de Honestis* u svojoj »*Regula Clericorum*« (Lib. III, P. L. 165, st. 17) koju je g. 1117. potvrdio papa Paskal II, stavlja taj oficij među molitve »ad libitum«, ili doslovno »... si fraterna devotio habetur...«. No, u nekim srednjovjekovnim oporukama nalazimo moljenje Malog oficija kao uvjet za ostvarenje baštinskih prava.